

Klaudia TARASIUK* (UPH w Siedlcach, Polska)

Kościół unicki w Polsce w latach 1596-1875

Abstract: *The article shows the origin and activity of the Uniate Church. Until the fall of Poland, he could develop. He changed at that time, becoming similar to the Catholic Church. After 1795, the Uniates found themselves mainly under Russian rule. From the very beginning, tsarist authorities sought to liquidate the Uniate Church and include its followers in the Orthodox Church. They did it in 1875. After this year, the Uniate Church survived only under Austrian rule. There, however, he had a specific character. It became one of the pillars of the national revival of Ukrainians.*

Key words: Poland, Catholics, Uniate, persecutions, Russification

Streszczenie: *Artykuł ukazuje powstanie i działalność Kościoła unickiego. Do czasu upadku Polski mógł on rozwijać się. Zmieniał się on w tym czasie, upodabniając się do Kościoła katolickiego. Po 1795 r. unicy znaleźli się głównie pod panowaniem rosyjskim. Władze carskie od początku dążyły do likwidacji Kościoła unickiego i włączenia jego wyznawców do prawosławia. Ostatecznie zostało to zrealizowane w 1875 r. Po tym roku Kościół unicki przetrwał tylko pod panowaniem austriackim. Tam jednak miał specyficzny charakter. Stał się jednym z filarów odrodzenia narodowego Ukraińców.*

Słowa kluczowe: Polska, katolicy, unicy, prześladowania, rusyfikacja

Podlasie nadbużańskie od stuleci było terenem przenikania i ścierania się religii i kultur. Pod względem wyznaniowym współistniały tu obok siebie przede wszystkim katolicyzm i prawosławie, od 1596 r. unicy. Zawarcie unii brzeskiej miało doniosłe znaczenie dla mieszkańców Podlasia. W ciągu dwóch wieków następowało stopniowe przenikanie do obrządku wschodniego elementów łacińskich i polskich. Z tego powodu unia od początku jej istnienia nie była akceptowana przez Rosję. Po rozbiorach została skasowana w 1839 r. na Litwie i Białorusi, a w 1875 r. w Królestwie Polskim. Na Podlasiu miało to jednak dramatyczny przebieg. Miejscowa ludność, wierna swoim tradycjom religijnym, stawiała opór władzom rosyjskim, za co poniosła surowe konsekwencje. Tematyka ta stała się przedmiotem mojej pracy licencjackiej¹. Wprowadzeniem do niej był rozdział poświęcony dziejom Kościoła unickiego na ziemiach państwa polsko-litewskiego od 1596 do 1875 r. Jego treść stała się podstawą mojego artykułu, w którym przedstawiam zarys dziejów Kościoła unickiego na ziemiach polskich

---

* Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych; klaudia270@vp.pl.

¹ Praca licencjacka nt. Miejsca pamięci męczeństwa unitów na terenie dawnego powiatu konstantynowskiego. Scenariusz wycieczki historycznej powstała pod kierunkiem dr. hab. Jarosława Cabaja.

od czasu jego powstania do likwidacji na terenie zaboru rosyjskiego. Stąd też zakres czasowy obejmujący lata 1596-1875.

Problematyką unii brzeskiej zajmowało się wielu badaczy. Już w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku kompleksowe badania prowadził Edward Likowski. Efektem były obszerne publikacje². Przedstawiając zarys dziejów Kościoła unickiego sięgnęłam m.in. do opracowań Hanny Dylągowej³ i Florentyny Rzemieniuk⁴. Czasów prześladowań unitów dotyczą publikacje m.in. Ireny Matus⁵, Jarosława Caba-
ja⁶, Jana Lewandowskiego⁷, Witolda Kołbuka⁸, Andrzeja Szabaciuka⁹ i Tomasza Dobrowolskiego¹⁰.

W XVI wieku Rzeczypospolita Obojga Narodów obejmowała rozległe obszary na styku dwóch kultur. Na ziemiach tych spotykały się dwa odłamy chrześcijaństwa: katolicki i prawosławny. Na przestrzeni wieków różnie układały się stosunki między obydwoma Kościołami, były okresy konfliktów, ale także zgodnej współpracy wyznawców obu obrządków¹¹. Miały miejsce również przypadki interwencji polskich królów w struktury Kościoła wschodniego, którego położenie przed zawarciem unii nie było korzystne¹². Hanna Dylągowa stwierdziła, że w XVI wieku biskupi bywali żonaci, co pozostawało w sprzeczności z tradycją wschodnią, „dbający przede wszystkim o własne dochody, patrzący przez palce na liczne wykroczenia podlegającego im kleru”¹³.

Wobec takiej sytuacji kilku biskupów prawosławnych uznało, że istnieje potrzeba zjednoczenia w Rzeczypospolitej Kościoła wschodniego z katolickim, poprzez poddanie się tego pierwszego zwierzchnictwu papieża, z zachowaniem własnego, wschodniego obrządku¹⁴. Zwolennikami unii kościelnej byli prawosławni biskupi - łucki Cyryl Terlecki i włodzimierski Hipacy Pociiej. W 1595 r. w obecności papieża Klemensa VIII złożyli oni katolickie wyznanie wiary, czym uznawali oficjalnie zwierzchnictwo biskupa Rzymu. Następstwem tego miało być też przyjęcie do łączności z Kościołem katolickim dotychczasowych wyznawców prawosławia z terenów Rzeczypospolitej. Potwierdził to papież bullą „Magnus Dominus et laudabilis nimis” (z łac. „Bo wielki jest Pan i Czci Najwyższej godzien”). Przystąpienie do Kościoła

---

² LIKOWSKI 1875; LIKOWSKI 1880; LIKOWSKI 1896.

³ DYŁĄGOWA 1989.

⁴ RZEMIENIUK 1998.

⁵ MATUS 2013; MATUS 2015: 9.

⁶ CABAJ 1997.

⁷ LEWANDOWSKI 1996.

⁸ KOŁBUK 1992.

⁹ SZABACIUK 2013.

¹⁰ DOBROWOLSKI 2018

¹¹ GRZYWACZEWSKI 1995: 25.

¹² GRYCIUK 1990: 129.

¹³ DYŁĄGOWA 1989: 7.

¹⁴ DYŁĄGOWA 1989: 7.

rzymskokatolickiego odbyło się z zachowaniem wschodniej liturgii, obyczajów i kalendarza juliańskiego¹⁵.

Ważnym wydarzeniem była tzw. unia brzeska, która została zawarta w Brześciu 9 października 1596 r. W synodzie episkopatu prawosławnego, obradującym w cerkwi św. Michała, udział brali: metropolita kijowski Michał Rahoza oraz pięciu biskupów, tj. Hipacy Pocij z Włodzimierza, Cyryl Terlecki z Łucka, Dionizy Zbirujski z Chełma, Jonasz Pełczycki z Pińska i Herman – arcybiskup połocki, a także trzech archimandrytów bractw cerkiewnych ze Lwowa i Wilna. Synod proklamował unię kościelną oraz wzywał wiernych Kościoła wschodniego w Polsce i na Litwie do jej akceptacji¹⁶. Postanowienia z Brześcia były uroczystym potwierdzeniem tego co stało się rok wcześniej w Rzymie, gdy wymienieni wyżej dwaj biskupi uznali zwierzchnictwo papieża.

Należy też podkreślić, że do zawarcia unii kościelnej w Rzeczypospolitej przyczynili się jezuici, wśród nich ksiądz Piotr Skarga¹⁷. Podporządkowaniem prawosławia zainteresowany był także dwór królewski, gdyż unia mogła zapobiec ingerencji Moskwy w wewnętrzne sprawy państwa polsko-litewskiego. W tym bowiem czasie powstał patriarchat moskiewski. Pierwszy zaś patriarcha ogłosił się zwierzchnikiem prawosławnych nie tylko w Wielkim Księstwie Moskiewskim, ale również na terenie całej Rusi.

Efektom synodu brzeskiego stał się rozłam, tym razem wewnątrz Kościoła wschodniego. Podzielił się on na zwolenników unii – unitów oraz na jej przeciwników – dyzunitów, wiernych dotychczasowemu prawosławiu. Od tego czasu na ziemiach Rzeczypospolitej Obojga Narodów zamieszkiwali katolicy obrządku łacińskiego, katolicy obrządku wschodniego czyli unicy oraz prawosławni¹⁸. Jak podkreśliła Hanna Dylągowa „obie strony, zwolennicy i przeciwnicy Unii wyklęły się nawzajem, pozbawiając jednocześnie godności kościelnych”¹⁹.

W tym samym czasie co synod w Brześciu odbywał się antysynod, którego uczestnicy byli skupieni wokół przeciwnika unii – księcia Konstantego Ostrońskiego²⁰,

---

¹⁵SZOŁUCHA 2006: 14, 133.

¹⁶MAROSZEK 1996: 12.

¹⁷Ks. Piotr Skarga (1536-1612), polemista religijny, hagiograf, kaznodzieja, czołowy przedstawiciel polskiej kontrreformacji. Prowadził ożywioną działalność duszpasterską, pedagogiczną i pisarską. W dziele „O jedności Kościoła Bożego” (Wilno 1577) propagował ideę unii katolicyzmu z prawosławiem, do której urzeczywistnienia walczył się przyczynił. Oprócz spraw wyznaniowych wypowiadał się na temat reformy ustroju Rzeczypospolitej, chciał poprawy położenia chłopów.

¹⁸DĘBSKI 1993: 11.

¹⁹DYLAĞOWA 1989: 9.

²⁰Konstanty Wasyl Ostroński (1527-1608) książę, wojewoda kijowski, właściciel olbrzymich dóbr na Wołyniu i Ukrainie. Opiekun i protektor Cerkwi prawosławnej w Rzeczypospolitej, mecenas kultury. W celu podniesienia wykształcenia duchowieństwa prawosławnego założył Akademię Ostrońską (ok. 1588 r.). Początkowo był zwolennikiem unii brzeskiej, gdy jednak pominięto go w rokowaniach, stał się jej zdecydowanym przeciwnikiem. Organizator synodu w Brześciu Litewskim, na którym zaprotestowano przeciwko unii i rzucono kłótwę na biskupów, którzy ją podpisali; *Wielka Encyklopedia PWN* (2004): 81.

a także biskupów lwowskiego i przemyskiego. Wyrazili oni protest wobec synodu, nawołując do odrzucenia wszelkich regulacji, jakie tam zostały podjęte.

Unia brzeska nie rozwiązała problemu zjednoczenia obu kościołów na ziemiach Rzeczypospolitej, a „można nawet stwierdzić, że dodatkowo zaostrzyła konflikty wyznaniowe dzieląc katolików na unitów i łacinników, a Kościół wschodni na unitów i prawosławnych. Podział nie miał wyraźnego charakteru. Nie był to bowiem ani podział stanowy, ani społeczny, ani terytorialny. Objął wszystkie grupy ludności: szlachtę, mieszczan, chłopów, duchowieństwo niższe, wyższe, a także różne części terytorium Rzeczypospolitej”²¹.

Zygmunt III wydał 15 grudnia 1598 r. uniwersał, zatwierdzający akt unii z Rzymem i proklamujący Kościół unicki jako jedyny, prawomocny obrządku wschodniego w Rzeczypospolitej. Tym samym poza prawem stał dotychczasowy Kościół prawosławny. Wszystkie przywileje i majątek zostały przekazane nowo powstałemu. Biskupi prawosławni przestali być uznawani przez władze świeckie za przedstawicieli społeczności wyznaniowej. Jak podkreśliła Irena Matus „w początkowym okresie rozwoju unii dążono przede wszystkim do zlikwidowania prawosławnej hierarchii cerkiewnej. Po śmierci biskupów Gedeona Bałabana i Michała Kopysteńskiego, w 1612 r. w Rzeczypospolitej pozostawał tylko jeden prawosławny biskup, Eustachy Tysarowski”²². Kościół prawosławny nie mógł pogodzić się ze stratą dużej liczby wiernych oraz licznych dóbr. Usilnie dążył do odzyskania swej dawnej pozycji.

Prawny byt i ugruntowanie istnienia Kościół unicki zawdzięcza pierwszym swym metropolitom, Hipacemu Pocielowi, a po jego śmierci - następcy Józefowi Weliminowi Rutskiemu. Ten ostatni jest bardzo krytycznie oceniany przez badaczy zbliżonych do Kościoła prawosławnego. Zarzuca się mu, że był szczególnie wrogo nastawiony do duchowieństwa przeciwnego unii kościelnej. Za jego rządów w metropolii kijowskiej miały miejsce prześladowania i natarczywe nawracanie. Metropolita unicki chcąc wyeliminować prawosławnych z życia publicznego, miał pisać nieprawdziwe donosy na osoby duchowne, oskarżając o zdradę państwa czy obrazę majestatu królewskiego²³.

Ważne wydarzenie dla ugruntowania unii kościelnej w Rzeczypospolitej miało miejsce w 1623 r. Z rąk sfanatyzowanego tłumu mieszczan witebskich zginął unicki arcybiskup Jozafat Kuncewicz²⁴. W XIX wieku został on ogłoszony świętym i patronem unii. Jego śmierć doprowadziła do wzmożenia konfliktów wyznaniowych, ale także przysporzyła zwolenników Kościołowi unickiemu. Do unii przystąpił wówczas zwalczający ją dotychczas prawosławny biskup Melecjusz Smotrycki.

---

²¹ DYLAŁGOWA 1989: 9.

²² MATUS 2013: 42.

²³ MATUS 2013: 42.

²⁴ Jozafat Kuncewicz (1580-1623) święty, unicki arcybiskup połocki, witebski i mściśławski od 1618 r., bazylianin, męczennik, w 1642 r. beatyfikowany, 1867 r. kanonizowany. Zreformował zakon bazylianów, zamordowany podczas rozruchów w Witebsku przez przeciwników unii brzeskiej; pierwszy święty obrządku wschodniego; *Wielka Encyklopedia PWN* 2004: 196.

Pierwszy etap walk zwolenników i przeciwników unii zakończył się w 1635 r. Władze Rzeczypospolitej zalegalizowały wówczas działającą nielegalnie od 1596 r. hierarchię prawosławną. To uspokoiło sytuację w kraju, a także ugruntowało podział Kościoła wschodniego w Rzeczypospolitej²⁵. W tym czasie, jak ustaliła H. Dylągowa „w skład metropolii unickiej wchodziło siedem diecezji: metropolitarna kijowska, archidiecezja połocka, diecezja włodzimierska, chełmska, pińska, smoleńska i przemyńska. Kościół prawosławny posiadał sześć diecezji”²⁶.

Obrządek unicki początkowo nie różnił się od prawosławnego. Były takie same świątynie, liturgia, szaty liturgiczne oraz język cerkiewnosłowiański. Jednak wraz z zawarciem unii rozpoczął się proces jego latynizacji czyli upodabniania obrządku do rzymskokatolickiego. Latynizacja objęła wiele dziedzin życia kościelnego to jest liturgię, obrzędy, struktury organizacyjne, architekturę kościołów oraz styl życia duchownych²⁷.

Ważną rolę w latynizacji Kościoła unickiego odegrał zakon bazylianów. Został on zreformowany w 1617 roku. Opierał się na regule jezuitów. Bazylianie wnieśli łacińskie elementy do liturgii i wyposażenia świątyń. Jak zauważyła H. Dylągowa „w cerkwiach unickich zaczęto np. odprawiać tzw. ciche msze św. nieznanego obrządkowi wschodniemu. Wprowadzono też nabożeństwa, modlitwy, święta i zwyczaje obce prawosławiu, jak np. różaniec, święto Bożego Ciała, klękanie, gra na organach lub fisharmonii, dzwonki w czasie nabożeństwa. Z wielu cerkwi unickich zaczęły znikać ikonostasy, oddzielające wiernych w nawie od prezbiterium. Pojawiły się natomiast ołtarze boczne, konfesjonały, ławki do siedzenia. Nowo wybudowane cerkwie unickie utraciły charakterystyczny styl bizantyjski upodabniając się do kościołów łacińskich./.../ Latynizacja objęła również wykształcenie kleru, podnoszenie i zmianę jego poziomu życia oraz reorganizację instytucji kościelnych na wzór łaciński”²⁸.

Istotnym wydarzeniem w historii Kościoła unickiego był synod zamojski zwołany w 1720 r. Podjęto wówczas liczne reformy zbliżające unitów do wyznawców obrządku rzymskokatolickiego. Ogłoszono także, że Kościół unicki jest jedynym rytu greckiego. Akta tego synodu po raz pierwszy wydrukowano w Rzymie w 1724 r. Ówczesny metropolita Leon Kiszka, chcąc zapoznać unitów z ustaleniami podjętymi w Zamościu a głównie duchowieństwo, polecił bazylianom przetłumaczyć księgę soborową na język polski²⁹.

Postanowienia synodu zamojskiego stanowiły ważny krok w kierunku latynizacji i polonizacji unitów. Wprowadził on do Kościoła unickiego łacińskie dogmaty, naukę o czyścicu, odpustach, grzechu pierworodnym. Synod pozwalał unitom odprawiać liturgię na przasnym chlebie. Wprowadzono różaniec w miejsce akafistów, msze

---

²⁵ DYŁĄGOWA 1989: 9.

²⁶ DYŁĄGOWA 1989: 11.

²⁷ DYŁĄGOWA 1989: 11.

²⁸ DYŁĄGOWA 1989: 13-14.

²⁹ MIRONOWICZ 1996: 240.

łacińską szeptaną, dzwoneczki, a zlikwidowano Piotrowy Post³⁰. Zakazano także udzielania komunii świętej dzieciom, wprowadzono odrębne bierzmowanie. Zezwolono na kult świętych łacińskich i jednocześnie wykreślono z kalendarza prawosławnych, np. Borysa i Gleba. Wprowadzono święto Bożego Ciała, Trzech Króli, św. Kazimierza. Zmieniono szaty liturgiczne duchownych unickich, wprowadzając wzór i krój łaciński. Parocha (proboszcza) obowiązywało golenie brody i strzyżenie włosów na krótko³¹. Jak zaznaczyła Irena Matus „najważniejsza była zmiana w Symbolu Wiary, w nauce o pochodzeniu Ducha Świętego dodanie i Syna (Filioque)”³².

Z latynizacją obrządku była też związana polonizacja wyznawców. Jak stwierdziła H. Dylągowa „duchowieństwo unickie uczyło się [...] w szkołach łacińsko – polskich, bo z językiem ruskim takich szkół po prostu nie było. Polonizacja przybrała na sile od połowy XVIII wieku. Zaczęto wówczas modlić się, śpiewać i głosić kazania po polsku. Pewne najczęściej używane określenia Kościoła wschodniego zmieniano na polskie. I tak np. zamiast pop mówiono ksiądz, zamiast władyka – biskup, zamiast archimandryta – opat, zamiast cerkiew – kościół. Polskie słowa miały podnieść prestiż godności unickich. Język polski uważany był bowiem za język ludzi wykształconych”³³.

Kościół unicki formalnie był równouprawniony z rzymskokatolickim. Zajmował jednak pozycję drugorzędą. Przyczyn tego stanu można upatrywać w doktrynie Kościoła rzymskiego o wyższości obrządku łacińskiego. Ponadto unicki był związany z kulturą wschodnią. Ta natomiast była oceniana jako niższa od zachodniej. W XVIII w. Kościół unicki był uważany za chłopski, łaciński natomiast „za pański”. To przekonanie było związane z faktem, że szlachta i magnateria ruska już wcześniej przyjęła katolicyzm rzymski, przez co obrządek wschodni nie miał wsparcia wyższych grup społecznych. Ponadto od początku istnienia unii pozostawała niezalutwana kwestia zasiadania biskupów unickich w senacie. Dopiero w 1790 r. podczas obrad Sejmu Wielkiego uchwalono, że metropolita unicki uzyska status senatora³⁴.

Oceniając pierwsze dwieście lat istnienia Kościoła unickiego w Polsce H. Dylągowa zaznaczyła „patrzac na całość dziejów tego kościoła w Rzeczypospolitej widać wyraźnie jego rozwój w wielu dziedzinach. Podniesiony został poziom wykształcenia kapłanów, co z kolei wpłynęło dodatnio na religijność wiernych. Zwiększyła się znacznie liczba parafii, umożliwiając mieszkańcom wielu wsi regularny udział w sakramentach. Uporządkowana została na synodzie zamojskim w 1720 r. większość trudnych spraw, które nagromadziły się w przeciągu blisko 125 lat istnienia unii”³⁵.

---

³⁰ Piotrowy Post – rozpoczyna się po pierwszej niedzieli po Pięćdziesiątnicy, a kończy 11 lipca, czas jego trwania zależy od daty Wielkanocy, waha się od sześciu tygodni do ośmiu dni; MATUS I. 2013: 44.

³¹ MATUS 2015: 43.

³² MATUS 2013: 46.

³³ DYŁĄGOWA 1989: 14.

³⁴ DYŁĄGOWA 1989:14.

³⁵ DYŁĄGOWA 1996: 50.

W ostatnich latach niepodległej Rzeczypospolitej Kościół unicki posiadał osiem diecezji: kijowską, chełmską, lwowską, łucką, pińską, połocką, przemyską oraz włodzimierską. Ogółem funkcjonowało ponad 10 tys. parafii obrządku wschodniego, w tym 9650 unickich. W tych ostatnich liczbę wiernych szacuje się na 4,6 mln ³⁶.

Utrata państwowości w wyniku rozbiorów Rzeczypospolitej pociągnęła za sobą również rozbięcie organizacji Kościoła i podporządkowanie go polityce wyznaniowej państw zaborczych: prawosławnej Rosji, protestanckich Prus i katolickiej Austrii. Jak zauważyła Anna Krochmal „około 60% tego stanu posiadania [Kościół unickiego-K.T] po trzech rozbiorach Polski znalazło się w granicach Cesarstwa Rosyjskiego, a pozostałe 40% – w granicach monarchii habsburskiej”³⁷. Niewielka liczba unitów około 70 tys. zamieszkiwała w zaborze pruskim. Po 1807 r. unicy przeszli całkowicie pod panowanie rosyjskie³⁸.

W granicach zaboru austriackiego znalazły się: diecezja przemyska, halicka, większość lwowskiej oraz część diecezji kamienieckiej, chełmskiej i łuckiej³⁹. Z rozporządzenia Marii Teresy z 1774 r. unitów nazywano grekokatolikami i traktowano na równi z wyznawcami obrządku łacińskiego. Oba kościoły podlegały systemowi rządów józefińskich, które polegały na silnym podporządkowaniu państwu⁴⁰. Losy Kościoła unickiego potoczyły się odrębnymi torami niż na innych terenach dawnej Rzeczypospolitej i stał się on jednym z istotnych czynników sprawczych odrodzenia narodowego ukraińskiego.

Upadek Rzeczypospolitej spowodował poważne zagrożenie dla istnienia Kościoła unickiego ze strony Rosji. Władze carskie dążyły do jego likwidacji i włączenia jego wiernych do prawosławia. Należy przy tym zauważyć, że inna była droga likwidacji unii w Cesarstwie Rosyjskim i Królestwie Polskim. Unitów traktowano z dystansem postrzegając ich głównie jako prawosławnych, którzy zostali przymusowo wcieleni pod panowanie papieża. Uważano także, że w odpowiednim czasie powrócą oni do Kościoła prawosławnego⁴¹.

Sytuacja unitów w państwie rosyjskim w znacznej mierze uzależniona była od stosunku kolejnych władców. Katarzyna II (1762 – 1796) prowadziła szeroko zakrojone działania, których celem było nawracanie unitów, zamieszkałych ziemie białoruskie i litewskie, na prawosławie. Po raz pierwszy akcję tę przeprowadzono w latach 1793 – 1794 na Wołyniu i Podolu. Działaniami tymi kierował wówczas biskup Wiktor Sadkowski. Na prawosławie przeszło wtedy około 200 parafii unickich i około miliona wiernych⁴². Grupy prawosławnych misjonarzy, które były wspierane przez władze

---

³⁶ MATUS 2013: 50.

³⁷ KROCHMAL 2017: 623.

³⁸ DYŁĄGOWA 1989: 15.

³⁹ RZEMIENIUK 1998: 116.

⁴⁰ DYŁĄGOWA 1989: 15.

⁴¹ RADWAN 2004: 23.

⁴² MIRONOWICZ 2009: 40.

świeckie, nawracały unitów nie tylko za pomocą perswazji, ale również przymusu⁴³. Kluczową rolę w przeprowadzonej misji nawracania unitów na prawosławie odegrał także arcybiskup Mohylewa Jerzy Koniski. Na te poczynania od 1780 r. miał oficjalną zgodę carycy⁴⁴.

Po trzecim rozbiorze, Katarzyna II zlikwidowała diecezje unickie - metropolitańską, włodzimierską, pińską oraz łucką, pozostawiając tylko połocką. Skonfiskowała także dobra biskupie, dając pozbawionym urzędu pensje roczne w wysokości 3 tys. rubli⁴⁵.

Jak podkreśliła I. Matus „łączny bilans strat Cerkwi unickiej na rzecz prawosławia za panowania Katarzyny II (...) jest trudny do określenia” i powołując się na ustalenia Witolda Kołbuka przyjęła, że „było to około 2 mln wiernych, 4-5 tys. cerkwi i likwidacja czterech biskupstw”⁴⁶.

Następca Katarzyny II – Paweł I (1796-1801), odcinając się od polityki matki, zmienił politykę prowadzoną w stosunku do unitów. Jak stwierdziła H. Dylągowa „Paweł I co prawda tak jak i jego matka unitów nie lubił, mówiąc, że nie są ani rybą ani mięsem – ani katolikami, ani prawosławnymi, ale nawracania zaprzestał”⁴⁷. Cesarz dokonał reorganizacji Kościoła unickiego, mianowicie wyraził zgodę na reaktywację dwóch diecezji. Obok połockiej, pozostawionej przez Katarzynę II, powstały brzeska i łucka. W okresie panowania Pawła I Kościół unicki liczył około 1500 parafii i 1,5 mln wiernych⁴⁸.

Aleksander I (1801-1825) był w kwestii unickiej także tolerancyjny. Po przejściu części z nich na obrządek łaciński wydał dekret zakazujący tych praktyk. Na mocy ukazu carskiego z 1800 r. sprawy unickie podporządkowano Rzymskokatolickiemu Kolegium Duchownemu. Od 1804 r. duchowni unicy otrzymali prawo typowania do tego gremium swoich przedstawicieli. W 1805 r. Kolegium zostało podzielone na dwa równorzędne departamenty: łaciński i unicki⁴⁹. Każdy z nich był obsadzony duchownymi właściwego obrządku, co miało zapobiec nadużyciu władzy wobec unitów przez duchowieństwo rzymskokatolickie⁵⁰. Na czele departamentu unickiego stanął arcybiskup połocki Herakliusz Lisowski, późniejszy metropolita kijowski i zwierzchnik unitów w Rosji. W 1815 r. w granicach Cesarstwa Rosyjskiego znajdowały się cztery diecezje: litewska, połocka, łucka i brzeska, zaś diecezja chełmska skupiała katolików obrządku wschodniego w granicach Królestwa Polskiego⁵¹. Ten

---

⁴³ DYŁĄGOWA 1989: 15.

⁴⁴ MATUS 2013: 52.

⁴⁵ MATUS 2013: 52.

⁴⁶ MATUS 2013: 52.

⁴⁷ DYŁĄGOWA 1989: 16.

⁴⁸ CHARKIEWICZ 2013: 120.

⁴⁹ MATUS 2013: 53-54.

⁵⁰ DYŁĄGOWA 1989: 16.

⁵¹ CHARKIEWICZ 2013:120.

podział wpłynął na dalsze losy ludności unickiej w zależności od miejsca zamieszkania⁵².

Wraz z wstąpieniem na tron cara Mikołaja I (1825-1855) nastąpiły czasy likwidacji Kościoła unickiego w Rosji oraz włączenie jego wyznawców do prawosławia. Car uważał duchownych białoruskich i ukraińskich za osoby związane z kulturą wschodnią, które należy pozyskać dla religii państwowej. Zmianie polityki Rosji wobec unitów sprzyjała też nowa doktryna dworu petersburskiego, opartego o symbiozę prawosławia, samowładztwa i narodowości rosyjskiej⁵³. Głównymi kierunkami polityki cara Mikołaja I był autokratyzm, prawosławie i narodowość, a wszystkie kierunki przeciwne miały być tłumione. Przejście Rosjan na katolicyzm traktowano jako zdradę, odejście od narodowości rosyjskiej. W taki sposób postrzegano też unitów. Car uznał za swój obowiązek doprowadzić ich do jedności religijnej z prawosławiem. Sprawa ta miała też wymiar polityczny, ponieważ chodziło o integrację zachodnich terenów państwa⁵⁴.

Kierując się wyżej wymienionymi powodami car polecił przygotowywać plan likwidacji Kościoła unickiego. Główną rolę w tym procesie odegrał Józef Siemaszko – późniejszy biskup unicki. W 1827 r. opracował memoriał pt. „Opinia głównego zarządzającego sprawami religijnymi innych wyznań”, w którym przedstawił krótki szkic historyczny powstania i rozwoju unii oraz jej aktualnego stanu w granicach Rosji. Przede wszystkim zaś opisał szereg przedsięwzięć, dzięki którym można było uchronić unitów od latynizacji oraz doprowadzić do ich powrotu na łono Kościoła prawosławnego⁵⁵. Projekt Józefa Siemaszki zyskał akceptację cara, który jak zauważył Jarosław Charkiewicz napisał na tym dokumencie „cieszę się, że przypadkiem znalazłem w Kościele unickim człowieka, który może być zdolny dopomóc nam w dziele, którym nieustannie zajmuję się i z pomocą Bożą doprowadzę do jego wykonania. Możecie przekazać mu, że jestem zadowolony z tego, że poznałem go”⁵⁶.

Pierwszym ważnym krokiem było oddzielenie unitów od rzymskich katolików i zbliżenie ich do prawosławia. Dokonało się to na podstawie ukazu z 1828 r. Na jego mocy powołano do życia niezależne od łacińskiego Kolegium Duchowne Greckounickie. Ponadto zreorganizowano struktury organizacyjne Kościoła unickiego. Z czterech diecezji utworzono dwie: białoruską z siedzibą w Połocku oraz litewską z siedzibą w Żyrowicach. Pierwszą z nich kierował Jakub Martusewicz, a jej wikariuszem został Józef Siemaszko, natomiast litewską - Jozafat Bułhak⁵⁷. Siemaszko otrzymał od Mikołaja I nominację na biskupa sufragana białoruskiego, a sakry biskupiej udzielono mu

---

⁵² RZEMIENIUK 1998: 33.

⁵³ MATUS 2013: 62.

⁵⁴ RZEMIENIUK 1998: 36-37.

⁵⁵ CHARKIEWICZ J. 2013: 123-124.

⁵⁶ CHARKIEWICZ J. 2013: 124.

⁵⁷ CHARKIEWICZ J. 2013: 124.

w 1829 r. Ponadto złamano także niezależność zlatynizowanego zakonu bazylianów, który przekazano pod władzę biskupów i konsystorza⁵⁸.

Administracyjną likwidację Kościoła unickiego na ziemiach zabranych poprzedził długofalowy proces upodabniania obrządku unickiego do prawosławnego. Działania te koordynował biskup Siemaszko. Jak pisała H. Dylągowa „z cerkwi unickich usuwano boczne ołtarze, dzwonki, monstrancje, organy, ławki i konfesjonały, a przywracano już zapomniane ikonostasy[...]. Dotychczasową latynizację zastąpiono więc wprowadzaniem liturgii i obrzędów prawosławnych, od dawna w kościołach unickich niepraktykowanych i przez wiernych traktowane jako obce. Polonizację zastąpiła rusyfikacja”⁵⁹. Wszelki opór duchownych skutkowało odebraniem parafii, izolacją w klasztorze albo przesiedleniem w głąb Rosji.

Działania władz rosyjskich zmierzające do likwidacji unii w Cesarstwie Rosyjskim znalazły swój finał na synodzie w Połocku w 1839 r. Wzięli w nim udział biskup litewski Józef Siemaszko, połocki Bazyli Łużyński, sufragan brzeski Antoni Zubko oraz dostojnicy duchowni i przedstawiciele społeczności świeckiej. Na soborze proklamowano akt zjednoczenia unitów z prawosławną Cerkwią, a także podpisano wierноподdańczą prośbę o przyjęcie, skierowaną do Świętobliwego Synodu i Mikołaja I⁶⁰. Na pamiątkę tego wydarzenia wybito medal o treści odbiegającej od faktów historycznych: „oderwani przemocą, zjednoczeni miłością”⁶¹. Oznaczało to koniec Kościoła unickiego w Rosji, a pod panowaniem Romanowów pozostała tylko jedna diecezja unicka – chełmska w Królestwie Polskim⁶².

Diecezja chełmska Kościoła grekokatolickiego istniała na obszarze Rzeczypospolitej od przyjęcia w 1596 r. unii przez prawosławnego biskupa Dionizego Zbirujskiego. W XIX wieku ukształtowały się jej granice w następstwie postanowień terytorialnych podjętych na kongresie wiedeńskim. Diecezja obejmowała tereny trzech województw – guberni lubelskiej, siedleckiej i augustowskiej oraz liczyła około 230 tys. wiernych. W jej skład wchodziło do 1866 r. 21 dekanatów⁶³.

Działania władz carskich zmierzające do likwidacji diecezji unickiej i włączenia jej do Cerkwi prawosławnej na terenie Królestwa Polskiego, jak zauważył Tomasz Dobrowolski, można podzielić na następujące etapy:

1. Przygotowania formalnoprawne władz, mające na celu ograniczenie samodzielności biskupów chełmskich i poddanie ich działań kontroli władz świeckich (1840-1863);

2. Upodabnianie wyglądu cerkwi i liturgii unickiej do obrządku prawosławnego, tzn. oczyszczanie z łacinizmów i polonizmów i związane z tym wystąpienia wier-

---

⁵⁸ DYŁĄGOWA 1989: 17.

⁵⁹ DYŁĄGOWA 1989: 17.

⁶⁰ MATUS 2013: 65.

⁶¹ DOBROWOLSKI 2018: 271.

⁶² DYŁĄGOWA 1989: 18.

⁶³ DYŁĄGOWA 1989: 18-19.

nych oraz interwencji wojska i kozaków w okresie zarządzania diecezją chełmską przez Józefa Wójcickiego (1866-1868);

3. Uspokojenie nastrojów w okresie sprawowania biskupstwa chełmskiego przez Michała Kuziemskiego (1868-1871);

4. Dalsze działania oczyszczające i upodabniające liturgię greckokatolicką do prawosławnej po objęciu administracji diecezją przez Marcelego Popiela – wprowadzenie wojska do parafii, siłowe rozwiązania i ofiary śmiertelne (1872-1874).

5. Likwidacja obrządku greckokatolickiego na drodze administracyjnej w 1875 r.”⁶⁴.

Na ziemiach Królestwa Polskiego zgodnie z postanowieniem konstytucji z 1815 r. religia katolicka obu obrządków miała być traktowana jako uprzywilejowana. W odniesieniu do duchowieństwa unickiego istotny był art. 13, który gwarantował posiadane fundusze jako własność wspólną i nienaruszoną oraz art. 14 dający chełmskiemu biskupowi unickiemu prawo do zasiadania w senacie Królestwa⁶⁵. Ważnym dokumentem prawnym był też ukaz Aleksandra I z 1817 r., w którym uznano zwierzchnictwo Watykanu nad diecezją chełmską z zastrzeżeniem, iż ogłoszenie bulli papieskiej, a także tworzenie, zmiana granic i łączenie parafii odbywać się może za zgodą władz państwowych⁶⁶.

W latach 1815-1830 diecezja unicka funkcjonowała w warunkach łagodnego reżimu politycznego, korzystając z praw zagwarantowanych w wyżej opisanych aktach prawnych⁶⁷.

Status Kościoła unickiego zmienił się po upadku powstania listopadowego. Mimo braku większego zaangażowania w walki, represje dotknęły także unitów chełmskich. W 1832 r. car Mikołaj I w miejsce konstytucji ogłosił statut organiczny, w świetle którego Kościół katolicki utracił pozycję wyznania uprzywilejowanego. W 1834 r. powołano w Warszawie arcybiskupstwo prawosławne, które miało powierzone zadanie przygotowania likwidacji unii. Diecezja chełmska została w 1840 r. podporządkowana Zarządowi Interesów Obrządku Greckokatolickiego, co zwiększyło możliwość ingerowania władz państwowych w sprawy eparchii chełmskiej. Dotyczyło to głównie form obrzędowych, urządzania świątyń oraz obsadzania stanowisk w instytucjach diecezjalnych i w zakonie bazylianów⁶⁸. Naciski administracji rządowej na biskupa chełmskiego Feliksa Szumborskiego, dotyczące oczyszczania obrządku unickiego z naleciałości łacińskich, rozpoczęły się już w 1836 r., kiedy Komisja Spraw Wewnętrznych i Duchownych nakazała - jak podkreślił Andrzej Gil - „przywroćenie pierwotnego porządku, tak pod względem ceremonii kościelnych, jako też

---

⁶⁴ DOBROWOLSKI 2018: 269.

⁶⁵ DOBROWOLSKI 2018: 272.

⁶⁶ CABAJ 1997:41.

⁶⁷ DOBROWOLSKI 2018:272.

⁶⁸ DOBROWOLSKI 2018: 272.

wewnętrznego urzędnika świątyni na sposób cerkwi wschodnich w całej diecezji, poczynając od cerkwi katedralnej”⁶⁹.

Osoba Szumborskiego zwróciła uwagę Mikołaja I, który nakazał w 1840 r. biskupowi wyjazd do Petersburga, aby mógł przyrzeć się „prawdziwej, nieskażonej liturgii i prawdziwym obrzędom Kościoła Wschodniego”⁷⁰. Mimo czynionych nacisków i presji dostojnik nie wyraził zgody na przejście na prawosławie, ale poczynił pewne zobowiązania na rzecz zmian w obrzędzie unickim. W liście adresowanym do duchowieństwa w 1841 r. zalecał budowanie ikonostasów w cerkwiach, pozostawienie mszałów po lewej stronie ołtarza przez całą celebrację eucharystyczną oraz wprowadzenie innych zmian, które rzeczywiście upodabniały liturgię do prawosławnej⁷¹. W 1844 r. Szumborski odwołał swój poprzedni list, przyznał się do winy i przeprosił oraz stał się od tego czasu niewzruszonym obrońcą Kościoła unickiego. Doprowadziło to do zaostrzenia stosunków z administracją carską⁷². W ostatnich latach swojego życia biskup przeżył odejście od unii i przystąpienie do prawosławia dwóch parafii z diecezji: Babice i Górnego Potoku. Była to pierwsza próba likwidacji Kościoła unickiego w Królestwie Polskim, polegająca na odciąganiu od niego poszczególnych parafii. Szumborski zmarł w 1851 r., a cztery lata później car Mikołaj I⁷³.

Na administratora diecezji chełmskiej kapituła zatwierdziła dotychczasowego sufragana ks. Jana Taraszkiewicza. W tym też okresie władze carskie zdecydowanie określiły swój stosunek do Unii w Królestwie Polskim - likwidacja i przyłączenie wiernych do prawosławia⁷⁴.

W latach pięćdziesiątych XIX wieku prowadzono konsekwentne działania osłabiające Kościół unicki, z krótkimi przerwami w okresie wojny krymskiej i spowodowanej nią tzw. „odwilży posewastopolskiej” oraz reformami Aleksandra Wielopolskiego, które złagodziły nacisk na unitów chełmskich. Nastąpiło wtedy ożywienie działań akcentujących jedność katolików obu obrządków⁷⁵.

Aleksander II ukazem z 1862 r. szybko rozwiał nadzieje na trwanie diecezji chełmskiej. Ustalał w nim odrębność administracyjną obu obrządków, traktując wyznanie unickie jako niezwiązane z rzymskim. Termin „obrzędek” przestał być używany dla określenia grekokatolików⁷⁶.

Po upadku powstania styczniowego rząd rosyjski podjął działania, które miały przyspieszyć likwidację odrębności prawno-ustrojowej Królestwa Polskiego. Powołano Komitet Urządzący, którego celem było skonsolidowanie z rosyjskimi wszystkich

---

⁶⁹ GIL 2014:102.

⁷⁰ DYŁĄGOWA 1989: 23.

⁷¹ DOBROWOLSKI 2018: 273.

⁷² DOBROWOLSKI 2018: 273.

⁷³ DYŁĄGOWA 1989: 28.

⁷⁴ GIL 2014: 105.

⁷⁵ DOBROWOLSKI 2018: 274.

⁷⁶ DOBROWOLSKI 2018: 274.

dziedzin polskiego życia społecznego⁷⁷. W celu realizacji tych zamierzeń zastosowano drastyczne środki. Była to rusyfikacja ludności oraz próba narzucenia prawosławia unitom. Działaniami tymi był osobiście zainteresowany Aleksander II⁷⁸.

Działania represyjne podjęto wobec ludności polskiej oraz katolików obu obrządków. W 1867 r. Kościół rzymskokatolicki podporządkowano Kolegium Duchownemu w Petersburgu. Powstała wówczas obawa oderwania polskiej organizacji kościelnej od zwierzchnictwa Watykanu. W ramach działań represyjnych zlikwidowano rzymskokatolicką diecezję podlaską w Janowie, ocenianą przez władze jako ośrodek agitacji polsko-łacińskiej⁷⁹. Fakt ten poprzedził rozłam w stosunkach dyplomatycznych z Watykanem w 1866 r., co usprawniło usuwanie z obrządku unickiego wpływów łacińskich⁸⁰.

Ze szczególną surowością administracja rosyjska przystąpiła do likwidacji Kościoła unickiego, traktowanego przez władze zaborcze za odstępstwo od religii prawosławnej. Jak zauważył J. Cabaj „inicjatorem działań zmierzających do narzucenia unitom prawosławia, był przewodniczący Komisji Spraw Wewnętrznych i Duchownych w Królestwie Polskim, Włodzimierz Czerkasski. Wspierali go również prezes Komitetu Urządzającego Mikołaj Milutin i namiestnik Teodor Berg”⁸¹.

Podstawę prawną działań przeciw unitom stanowiły ukazy Aleksandra II. W 1864 r. zlikwidowane zostały greckokatolickie klasztory bazylianów w Białej Podlaskiej, Chełmie, Lublinie oraz Zamościu. Zniesiono także prywatną kollatorię, czyli sposób finansowania kościołów przez osoby bogate. Od tej pory także parafie unickie były utrzymywane przez rząd. Dwa lata później, w 1866 r. duchownym unickim odebrano posiadłości ziemskie, a w zamian otrzymywali oni pensje od rządu, co ograniczało ich niezależność finansową. Ukaz ten pozbawiał również dostojników chełmskich uprawnień do powierzania stanowisk w podległych im parafiach⁸².

W latach 1864-1866 zostało zrusyfikowane seminarium w Chełmie. Obok zmiany treści i języka nauczania, usunięto także znaczną część kadry. Miejsce po wykładowcach narodowości polskiej zajęli Rosjanie oraz Ukraińcy⁸³.

W tym czasie władze państwowe podejmowały próby zmiany obrządku unickiego. Spotkało się ze zdecydowanym sprzeciwem biskupa chełmskiego Jana Kalińskiego. Eparcha niechętny wobec rusyfikacji i „sprawosławienia” Kościoła unickiego, z inicjatywy W. Czerkasskiego został 23 września 1866 r. aresztowany i wywieziony do Wiatki, gdzie zmarł miesiąc później w niewyjaśnionych okolicznościach. W oficjalnym uzasadnieniu eliminacji biskupa wskazywano na jego powiązania z uczestni-

---

⁷⁷ DOBROWOLSKI 2018: 275.

⁷⁸ ŁUPIŃSKI 2005: 44.

⁷⁹ CABAJ 1997: 41.

⁸⁰ SZABACIUK 2013: 30.

⁸¹ CABAJ 1997: 43.

⁸² CABAJ 1997: 43.

⁸³ CABAJ 1997: 43.

kami powstania styczniowego, opór wobec władzy, a także popieranie latynizacji liturgii unickiej i przeciwstawianie się wprowadzeniu języka rosyjskiego w kazaniach⁸⁴.

Do zarządzania diecezją władze rosyjskie bez konsultacji z Rzymem, mianowały księdza Józefa Wójcickiego. Wraz z objęciem przez niego urzędu rozpoczął się proces systematycznego nawracania unitów na prawosławie⁸⁵.

Ksiądz J. Wójcicki rozpoczął urzędowanie od wydania dwujęzycznego okólnika, w którym zawarł krytykę działań swego poprzednika oraz podziękowania dla cesarza i władz Królestwa Polskiego za opiekę nad unitami w diecezji chełmskiej. Według nowego zarządcy diecezji Kościół unicki powinien być rusińskim, narodowym, a władze rosyjskie miały zabezpieczyć go od latynizacji i polonizacji⁸⁶.

Opór duchowieństwa unickiego towarzyszył wprowadzaniu zmian w liturgii i wystroju wnętrz cerkiewnych. Władze nakazały wymianę ksiąg mszalnych na nowe, zbliżone w treściach do prawosławnych. Zakazano śpiewania podczas mszy pieśni polskich, a także polecono usunięcie ze świątyń organów, chorągwi i ołtarzy, które miały zastąpić ikonostasy⁸⁷. W latach 1868 – 1875 zorganizowano szeroko zakrojoną akcję, której celem był remont i budowa nowych obiektów sakralnych. W efekcie tych działań gruntownie zmieniono wygląd oraz wystrój większości świątyń⁸⁸.

W 1867 r. rozpoczęła się akcja usuwania z parafii unickich opornych księży, a wakaty były obsadzane Ukraińcami z Galicji. Praktyka ta została usankcjonowana zarządzeniem namiestnika T. Berga z tego samego roku, zgodnie z którym przybyszom gwarantowano wysokie pensje i szybki awans, w zamian za poddaństwo i wykonywanie poleceń władz rosyjskich. Przykładem kariery jest osoba Marcelego Popiela, który przyjechał do Chełma w 1867 r. otrzymując posadę nauczyciela religii, a w 1871 r. stanął na czele konsystorza i zarządzał diecezją chełmską⁸⁹.

Usuwanie duchowieństwa unickiego nie zapobiegło wystąpieniom ludności. Jak zauważył Jarosław Cabaj „w wielu miejscowościach guberni siedleckiej usuwanie z cerkwi ołtarzy i organów z polecenia konsystorza chełmskiego, odbywało się w obecności i przy czynnym udziale oddziałów wojskowych. W 1867 r. miało to miejsce w 22 parafiach”⁹⁰.

Obecność żołnierzy rosyjskich we wsiach unickich oznaczał dla ich mieszkańców przemoc i kary. Jak podkreślił J. Cabaj „ludność grekokatolicka była zobowiązana do wyżywienia stacjonujących wojsk. Ponadto żołnierze karali unitów za wszelkie przejawy oporu. Tak np. mieszkańcom parafii Drelów w powiecie radzyńskim

---

⁸⁴ ŁUPIŃSKI 2005: 65.

⁸⁵ CABAJ 1997: 44.

⁸⁶ ŁUPIŃSKI 2005: 69.

⁸⁷ CABAJ 1997: 45.

⁸⁸ SZABACIUK 2013: 31.

⁸⁹ CABAJ 1997: 45.

⁹⁰ CABAJ 1997: 45-46.

w 1866 r. zakazano karmienia bydła przez tydzień. W taki sposób ukarano chłopów za śpiewanie różańca i koronek”⁹¹.

W latach 1866-1867 doszło do pierwszych ofiar śmiertelnych. J. Cabaj ustalił, „że zimą 1867 r. ludność parafii Rudno w powiecie radzyńskim, w obawie przed kontrybucjami schroniła się wraz z posiadaniem inwentarzem w pobliskim lesie. Unicy przebywali w ukryciu ponad 6 tygodni, aż do chwili ustąpienia żandarmów ze wsi. W tym czasie z wyczerpania i zimna zmarły 4 osoby, wśród nich dwoje dzieci”⁹².

Na podstawie decyzji Komitetu Urządzącego od stycznia 1867 r. wprowadzono nowy podział administracyjny diecezji chełmskiej, według którego, liczbę dekanatów zredukowano z 21 do 12. Działanie to w znacznym stopniu usprawniło akcję pacyfikacyjną wsi unickich. W efekcie reorganizacji w guberni siedleckiej pozostały dekanaty: bialski, konstantynowski, radzyński, sokołowski oraz włodawski. Jednocześnie ze zmianami organizacyjnymi Teodor Berg wydał zakaz używania języka polskiego w kazaniach oraz prowadzeniu ksiąg parafialnych, a obowiązującym językiem stał się rosyjski⁹³.

Wzrastający opór ludności wobec zarządzeń księdza Wójcickiego, niepokoje społeczne oraz pierwsze ofiary śmiertelne nawracania na prawosławie, doprowadziły do odwołania zarządzającego diecezją chełmską. W 1868 r. powołano Michała Kuziemskiego, na stanowisko biskupa chełmskiego. Uzyskał on akceptację papieską⁹⁴.

Biskup M. Kuziemski był gotowy do „oczyszczania” obrządku unickiego, ale dążył głównie do izolacji ludności unickiej od katolików obrządku łacińskiego. Wydał zakaz unitom korzystania z posług religijnych księży katolickich. Ponadto nakazał powrót do Kościoła unickiego wszystkim, którzy przeszli na obrządek łaciński. Wprowadził szereg zmian w życiu religijnym, zabronił np. nadawania dzieciom polskich imion. Wkrótce jednak wszedł w konflikt z władzą zaborczą, bo dążył do usuwania elementów polskich i łacińskich, ale z myślą o ukrainizacji a nie rusyfikacji. Skonfliktowany z wiernymi i władzą państwową M. Kuziemski zdecydował się w 1871 r. opuścić diecezję chełmską⁹⁵.

Rezygnacja i opuszczenie Chełma przez biskupa Kuziemskiego zapoczątkowały ostatni etap likwidacji unii w Królestwie Polskim. Administratorem diecezji, bez zgody papieża został ksiądz Marceł Popiel, zaufany i faworyt władz rosyjskich. Nowy zarządca otwarcie zmierzał do wcielenia unitów do prawosławia. Prześladowanie ludności, broniącej prawa do wyznawania wiary katolickiej weszło wówczas w okres największej brutalności⁹⁶. Działaniom M. Popiela przypisywane jest uzależnienie diecezji chełmskiej od sekcji św. Synodu prawosławnego w Petersburgu, co nastąpiło w 1873 r.

---

⁹¹ CABAJ 1997: 46.

⁹² CABAJ 1997: 46.

⁹³ CABAJ 1997: 46.

⁹⁴ DOBROWOLSKI 2018: 279.

⁹⁵ CABAJ 1997: 47.

⁹⁶ DYŁĄGOWA 1989: 41.

W ten sposób doszło do faktycznego zerwania więzi Kościoła unickiego w Królestwie Polskim z Watykanem⁹⁷.

W połowie 1872 r. Aleksander II powołał Komitet Nadzwyczajny. Jego zadaniem było przygotowanie warunków do definitywnego zlikwidowania odrębności ceremoniału unickiego oraz inkorporacji wiernych do prawosławia. Efektem prac komitetu była decyzja o wprowadzeniu w Kościele unickim liturgii prawosławnej. Zobowiązano M. Popieła do opracowania okólnika w tym zakresie⁹⁸. Pismo okólne przesłano w październiku 1873 r. do dziekanów diecezji chełmskiej. Dokument ten odnosił się do konieczności oczyszczenia obrządku unickiego, nakazywał wprowadzenie ceremoniału prawosławnego. W praktyce oznaczało to, jak zauważył W. Kołbuk, że „od tej pory w cerkwiach unickich obowiązywać miał całkowity zakaz używania dzwonek, katafalków, konfesjonałów, wspomnienie papieża we mszach świętych, nakazywano jak najszybsze wprowadzenie carskich wrót i ikonostasów, miał być tylko jeden ołtarz, jedna msza święta, komunie miano przyjmować stojąc”⁹⁹. Ponadto dokument przewidywał sankcje karne w stosunku do duchownych opierających się nowym zasadom. Opór wiernych unickich miał być łamany siłą¹⁰⁰.

Unicy mieli podporządkować się wytycznym od 1 stycznia 1874 r. Jak podkreślił J. Cabaj „data ta stanowiła punkt zwrotny w stosunkach panujących we wsiach unickich. Nasiliły się wówczas wystąpienia parafian przeciw proboszczom, którzy przyjęli prawosławie. Najczęściej wypędzano ich z cerkwi, nie pozwalając na odprawianie »schizmatyckich« mszy”¹⁰¹.

Apogeum prześladowań unitów w tym czasie stanowiły wypadki, które miały miejsce w styczniu 1874 r. w Drelowie i Pratulinie. Kozacy użyli broni palnej w stosunku do ludności broniącej swych świątyń przed prawosławnymi duchownymi. W Drelowie w obronie cerkwi życie straciło 13 unitów, a ponad 200 zostało rannych. Podobnie swe życie oddali za wiarę wierni obrządku unickiego w Pratulinie.

W miesiącach zimowych 1874 r. władze rosyjskie przy użyciu wojska i żandarmerii łamały opór ludności broniącej swych świątyń. Kolejnym krokiem było zmuszanie do przyjęcia prawosławia. Realizowano to przemocą w latach 1875-1876. Wobec opornych stosowano ją w sposób ciągły i zorganizowany. Najpowszechniej wymierzaną formą represji były kary pieniężne. Stosowano je wobec większości unickich parafii. Karano indywidualnie, albo zbiorowo całe wsie. W celu zapłaty kontrybucji licytowano dorobek unitów, często doprowadzając do ruiny finansowej nawet najbogatsze wsie¹⁰². Jak zauważył Grzegorz Welik „zdarzały się wypadki, że na sprzedaż przeznaczano nie tylko inwentarz żywy, sprzęt gospodarski, odzież, pościel, wyposa-

---

⁹⁷ CABAJ 1997: 48.

⁹⁸ DYŁĄGOWA 1989: 42.

⁹⁹ KOŁBUK 1992: 100.

¹⁰⁰ DOBROWOLSKI 2018: 280.

¹⁰¹ CABAJ 1997: 48.

¹⁰² WELIK 1996: 106.

żenie domu, ale nawet rozbierano zabudowania i płoty, aby je sprzedać na budulec lub opał”¹⁰³.

Z początkiem 1875 r. władze carskie rozpoczęły uroczyste, „dobrowolne” przyjmowanie parafii unickich do prawosławia. Pierwsza uroczystość miała miejsce 24 stycznia 1875 r. w Białej Podlaskiej. Prawosławny arcybiskup warszawski Joannijusz prowadził wówczas taką ceremonię, w czasie której przystąpienie do prawosławia zadeklarowało 26 księży, 45 parafii oraz 50 000 unitów¹⁰⁴.

25 marca 1875 r. do Petersburga wyjechała delegacja, której przewodniczył M. Popiel. Przedstawiła ona Aleksandrowi II prośbę o połączenie diecezji chełmskiej z Kościołem prawosławnym. Na tej podstawie Świętobliwy Synod Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej dokonał oficjalnego przyłączenia unitów. Przyjęto datę 11 maja 1875 r.¹⁰⁵ W konsekwencji tych działań ostatnia diecezja greckokatolicka w Królestwie Polskim przestała istnieć. Wcielono ją do warszawskiej eparchii prawosławnej. Jak ustalił ks. J. Łupiński „około 200 tys. unitów zostało „dobrowolnie” zapisanych do Kościoła prawosławnego”¹⁰⁶.

Decyzja Aleksandra kończy istnienie Kościoła unickiego na ziemiach zaboru rosyjskiego. Pozostał on jedynie na terenie zaboru austriackiego. Tam jednak miał specyficzny charakter, stając się jednym z filarów odrodzenia narodowego Ukraińców.

Bibliografia

- CABAJ J. (1997), *Unicy na południowym Podlasiu w latach 1864-1905*, [w:] *Kultura Ludowa Mazowsza i Podlasia. Studia i materiały*, Warszawa, t. 2.
- CHARKIEWICZ J. (2013), *Powrót unitów diecezji litewskiej i białoruskiej do prawosławia na soborze połockim 1839 r.*, „Rocznik Teologiczny ChAT”, 1-2.
- DĘBSKI K. (1993), *Bohaterstwo unitów podlaskich (1875-1905)*, Warszawa.
- DOBROWOLSKI T. (2018), *Unicy ziemi łosickiej i ich walka o jedność Kościoła i polską wieś na Podlasiu*, Łosice.
- DYŁAGOWA H. (1996), *Dzieje unii brzeskiej*, Warszawa.
- DYŁAGOWA H. (1989), *Unia brzeska i unicy w Królestwie Polskim*, Warszawa.
- Wielka Encyklopedia PWN* (2004), Warszawa.
- GIL A. (2014), *Utracona szansa. Unicy diecezji chełmskiej wobec rosyjskiego, polskiego i ukraińskiego ruchu narodowego (1815-1875)*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny”, 12.
- GRABOWSKI R. (1989), *Likwidacja unickiej diecezji chełmskiej i próby jej wznowienia*, „Nasza Przyszłość”, Kraków, 71.
- GRYCIUK F. (1990), *Prawosławie na Podlasiu*, [w:] *Z nieznannej przeszłości Białej i Podlasia*, red. T. WASILEWSKI i T. KRAWCZAK, Biała Podlaska.
- GRZYWACZEWSKI J. (1995), *Między Wschodem a Zachodem*, [w:] *Męczennicy Podlasia w świetle współczesnej nauki*, red. M.Z. STEPULAK, Siedlce.
- KOŁBUK W. (1992), *Duchowieństwo unickie w Królestwie Polskim 1835 – 1875*, Lublin.

---

¹⁰³ WELIK 1996: 106.

¹⁰⁴ LEWANDOWSKI 1996: 238.

¹⁰⁵ GRABOWSKI 1989: 262.

¹⁰⁶ ŁUPIŃSKI 2005: 136.

- KROCHMAL A.(2017) , *Kościół unicki (grekokatolicki) wobec polskich powstań narodowych*, [w:] *Rola Kościoła w dziejach Polski. Kościoły w Rzeczypospolitej*, Warszawa.
- LEWANDOWSKI J. (1996), *Likwidacja obrządku grekokatolickiego w Królestwie Polskim*, Lublin.
- LIKOWSKI E. (1880), *Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku :uważane głównie ze względu na przyczyny jego upadku*, Poznań.
- LIKOWSKI E. (1875), *Historia Unii Kościoła Ruskiego z Kościołem Rzymskim*, Poznań.
- LIKOWSKI E. (1886), *Rokowania poprzedzające Unię Brzeską*, Kraków.
- LIKOWSKI E.(1896), *Unia Brzeska (r. 1596)*, Poznań.
- ŁUPIŃSKI J. (2005), *Dzieje grekokatolików w Królestwie Polskim po powstaniu styczniowym*, Olecko.
- MAROSZEK J. (1996), *Dziedzictwo Unii kościelnej w krajobrazie kulturowym Podlasia 1596 – 1996*, Białystok, GRZYCIUK F. (1990), *Prawosławie na Podlasiu*, [w:] *Z nieznannej przeszłości Białej i Podlasia*, red. T. WASILEWSKI i T. KRAWCZAK, Biała Podlaska.
- MATUS I. (2015), *Deklaracja gotowości przejścia na prawosławie duchownych unickich w obwodzie białostockim w latach 1836 – 1839*, „Studia Białorutenistyczne”, 9.
- MATUS I. (2013), *Schylek unii i proces restytucji prawosławia w obwodzie białostockim w latach 30 XIX wieku*, Białystok.
- MIRONOWICZ A. (2009), *Likwidacja unii kościelnej na soborze połockim*, „Białostockie Teki Historyczne”, 7.
- MIRONOWICZ A. (1996), *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza*, Białystok.
- RADWAN M. (2004), *Carat wobec kościoła grekokatolickiego w zaborze rosyjskim 1796 – 1839*, Lublin.
- RZEMIENIUK F. (1998), *Unicy polscy 1596 – 1946*, Siedlce.
- SZABACIUK A. (2013), „Rosyjski Ulster”. *Kwestia chełmska w polityce imperialnej Rosji w latach 1863 – 1915*, Lublin.
- SZOŁUCHA A. (2006), *Unia Brzeska – próba pojednania czy kość niezgody?*, „Szkice Podlaskie”, 14.
- WELIK G. (1996), *Formy represji stosowane wobec unitów na Podlasiu*, [w:] *Martyrologia Unitów Podlaskich w świetle najnowszych badań naukowych*, Siedlce.
- .